

मरणाशौचसम्बन्धी शास्त्रीय मतहरूको अध्ययन

दामोदर गौतम *

सार :

नेपाली समाज वैदिक परम्पराअनुकूल आचरण गर्ने भएकाले जन्म हुँदा र मरण हुँदा यी दुवै किसिमका अवस्थामा आशौच (जुठो) बार्ने परम्परा रहेको छ । नेपालका प्रायः सबै समुदायले कुनै न कुनै रूपमा कम बेसी भए पनि यी जन्म र मरणजन्य आशौचलाई पालना गर्ने गरेको पाइन्छ । यस्तो चलन संसारभरिका प्रायः सबै समुदायमा कुनै न कुनै रूपमा विद्यमान रहेको देखिन्छ । जन्मसम्बन्धी आशौचलाई जननाशौच र मृत्युबाट हुने आशौचलाई मरणाशौच भनिन्छ । यहाँ मरणाशौचका विषयमा मात्र चर्चा गरिएको छ । यही मरणाशौचलाई नेपाली समाजमा जुठो परेको वा जुठो बार्ने भन्ने चलन छ । यस्तो जुठो बार्ने कार्यमा ठाउँ, समय, अवस्था, उमेर आदि विषयले अवधि निर्धारण गर्ने कुरामा आधारका रूपमा काम गरेको देखिन्छ । बादा पनि जुठो कस्को परेको हो र कति बार्नुपर्छ भन्ने अनेकौं प्रचलनहरू नेपाली समाजमा रहेका पाइन्छन् । ती केही शास्त्रीय नियममा आधारित रहेका छन् भने केही लोकपरम्पराका आधारमा प्रचलित रहेका छन् । धेरैजसो शास्त्रअनुकूल विचार गरेर बार्ने परम्परा र प्रचलन रहेको पाइन्छ । यहाँ यही मरणाशौच वा जुठो कस्को कति बार्नुपर्छ ? भन्ने विषयमा यदा कदा बहस हुने गरेको समस्या आउने गरेको बुझिन्छ । जन्म हुँदा र मृत्यु हुँदा परिवारमा आइपर्ने मानसिक शोक वा विकार नै आशौच हो । आशौच त्यही मानसिक विकारको निवारणका लागि बार्नुपर्ने कुरा शास्त्रले निर्दिष्ट गरेको पाइन्छ ।

शब्दकुञ्जी : आशौच, सकुल्य, समानोदक, सगोत्री, बन्धुत्रय, मरणाशौच, जननाशौच, सपिण्डी ।

१. विषय परिचय

नेपाली समाज वैदिक परम्परा अनुकूल र लोक परम्परामा अनुकूल आचरण गर्ने भएकाले नेपालमा दुवै किसिमका आशौच बार्ने परम्परा रहेको देखिन्छ । नेपालका प्रायः सबै समुदायले कुनै न कुनै रूपमा कम बेसी भए पनि यी जन्म र मरणजन्य आशौचलाई पालना गर्ने गरेको पाइन्छ । मरणाशौचलाई नेपाली समाजमा जुठो परेको वा जुठो बार्ने भन्ने चलन छ । यस्तो जुठो पारिवारिक नाताअनुसार कम वा सबै लाग्ने गर्दछ । बादा पनि जुठो कस्को परेको हो र कति बार्नुपर्छ भन्ने शास्त्रअनुकूल विचार गरेर बार्ने परम्परा र प्रचलन रहेको पाइन्छ । यहाँ यही मरणाशौच वा जुठो कस्को कति बार्नुपर्छ ? भन्ने विषयमा यदा कदा बहस हुने गरेको, समस्या आउने गरेको बुझिन्छ । यहाँका लोकप्रचलनहरू शास्त्रीय विधिमा आधारित छन् । समस्या परेको खण्डमा तिनै शास्त्रीय विधि नियमलाई आधार मानेर समस्या फुकाउने गरिन्छ । कतिपय अवस्थामा शास्त्रमा स्पष्ट व्यवस्था उल्लेख नभएको अवस्थामा लोकप्रचलन, कुल परम्पराको प्रचलनलाई पनि आधार मान्नुपर्ने देखिन्छ ।

* सहप्राध्यापक, ने.सं.वि. पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरान ।

२. समस्याकथन

यो लेख निम्न समस्याहरूमा आधारित रहेको छ :

क) मरणशौचबारे शास्त्रमा के कस्ता धारणा पाइन्छन् ?

ख) मरणाशौच कसको कसलाई कति लाग्छ ?

३ उद्देश्य निर्धारण

मरणाशौच कस्को कसलाई कति जुठो लाग्छ र किन जुठो बानुपर्छ भन्ने विषय सबैको जिज्ञासाको विषय भएकाले त्यसको समाधान गर्दै समस्याकथनमा उल्लिखित जिज्ञासाको प्राज्ञिक समाधान नै यस लेखको मुख्य उद्देश्य हो । यो आलेख निम्न उद्देश्यमा केन्द्रित रहेको छ :

क) मरणाशौचका सम्बन्धमा शास्त्रमा भएका धारणा खुलाउनु,

ख) मरणाशौच बार्ने विषयमा प्रकाश पार्नु ।

४. अध्ययन विधि र सीमा

मरणाशौचसम्बन्धी प्रस्तुत लेखको विषय शास्त्रीय भएकाले पुस्तकालयबाट नै लेखका लागि आवश्यक समाग्री सङ्कलन गरी विश्लेषण गरिएको छ । विषयवस्तुको विश्लेषणमा विश्लेषणात्मक र वर्णनात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ । धर्मशास्त्रहरूमा रहेका मरणाशौच सम्बन्धी विषयलाई मात्र केलाउनु यस लेखको सीमा रहेको छ ।

५. आशौच शब्दको अर्थ र आशौचका प्रकार

आशौच शब्दले वेदले बताएको कर्म पालना गर्ने ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य र शुद्र यी चार वर्णका मानव समुदायलाई वेदविहित कर्मको फलप्राप्तिमा वा सिद्धिमा बाधा उत्पन्न गर्ने, प्रतिबन्ध पैदा गर्ने अपवित्रता सूचक, जन्म र मृत्युबाट उत्पन्न हुने अपूर्व मनको अवस्था विशेषलाई अघ (पाप) भनिन्छ । यो एक प्रकारको मल (विकार) हो । अघबाहेकका मलहरूको सम्बन्धबाट व्यक्तिमात्र दोषी हुन्छ तर जन्म र मृत्युसम्बन्धी अघ (पाप, आशौच) सम्पूर्ण कुलका मानिसहरूको शरीर एवम् आत्मा अशुद्ध बन्दछ । भनिएको छ कि :

‘वेदबोधितचातुवर्ण्योचितकर्मफलसिद्धिप्रतिबन्धकोऽमेध्यत्वलक्षणो जननमरणादिजन्यो-पूर्वविशेषोऽ घमित्याख्यायते । अघभिन्नमलसम्बन्धात् कस्यचिदेकमात्रस्य देहमात्रं मलिनं भवति, अघात्मकमलसम्बन्धात् तत्कुलोत्पन्नानां सर्वेषां देह आत्मा चाशुचिर्भवतीति विशेषः ।’ (आशौचपञ्जिका, निर्णय सिन्धु पृ.१०६३)

यहाँ प्रयुक्त आशौच शब्दले अपवित्रतालाई जनाउँछ । आशौच दुई प्रकारका हुन्छन् जन्मसम्बन्धी र मृत्युसम्बन्धी । शास्त्रमा भनिएको छ :

आशौचं द्विविधं प्रोक्तं सूतकं मृतकं तथा । अल्पं चैवाधिकं चेति तत्पुनर्द्विविधं मतम् ॥ (षडशीति २)

आशौच दुई प्रकारका हुन्छन् सूतक र मृतक । जन्मबाट हुने आशौच सूतक हो भने मरणबाट हुने

आशौच मृतक हो । यो पूर्णकालीन १० दिने र अल्पकालीन गरी पुनः दुई किसिमको मानिएको पाइन्छ ।

जन्मसम्बन्धी आशौच सबैलाई दशरात्रि लाग्ने र यसका विषयमा विमति वा विवाद तथा पालनामा विभेद नभएकाले स्पष्ट नै छ । त्यसैले यहाँ त्यसको चर्चा गरिएको छैन । मरणाशौच नाता

सम्बन्धका आधारमा, उमेर र संस्कारका आधारमा, समयका आधारमा भिन्न भिन्न हुने भएकाले यहाँ मरणाशौचसम्बन्धी चर्चा मात्र गरिएको छ । यही मरणाशौचलाई नेपाली समाजमा जुठो परेको वा जुठो बार्ने भन्ने चलन छ । यस्तो जुठो पारिवारिक नाता अनुसार कर्म वा सबै लाग्ने गरेको पाइन्छ । जुठो बार्दा पनि जुठो कसको परेको हो र कति बार्नुपर्छ भन्ने शास्त्रानुकूल विचार गरेर बार्ने परम्परा र प्रचलन रहेको पाइन्छ । नेपाली समाजमा यही मरणाशौच वा जुठो कसको कति बार्नुपर्छ : भन्ने विषयमा यदा कदा बहस हुने गरेको समस्या आउने गरेको बुझिन्छ । यहाँका लोकप्रचलनहरू शास्त्रीय विधिमा आधारित हुन्छन् । समस्या परेको खण्डमा तिनै शास्त्रीय विधि नियमलाई आधार मानेर समस्या फुकाउने गरिन्छ । कतिपय अवस्थामा शास्त्रमा स्पष्ट व्यवस्था उल्लेख नभएको अवस्थामा लोकप्रचलन, कुल परम्पराको प्रचलनलाई पनि आधार मान्नुपर्ने देखिन्छ ।

६. उमेरका आधारमा आशौच (मरणाशौच)

जुठो कस्को कति लाग्छ ? भन्ने सन्दर्भमा मृतक व्यक्तिको उमेर र संस्कार पनि कारक बनेको पाइन्छ । यिनै संस्कार र उमेरका आधारमा पनि जुठो धेरै दिन वा थोरै दिन बानुपर्ने विधान पाइन्छ । शास्त्रीय प्रमाण पनि ठाउँअनुसार उत्तरी र दक्षिणी भेग भनेर केही भिन्नता छुट्याएको पाइन्छ । मृतक व्यक्तिको उमेर र अवस्थाका आधारमा जुठो बार्ने विधिहरू यसरी उल्लेख गरेको पाइन्छ :

दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते । अग्निसंस्करणं तेषां त्रिरामशुचिर्भवेत् ।

आदन्ताः जन्मतः सद्य आचूडा न्नीशिकी स्मृताः । त्रिरामाव्रतादेशाद् दशरात्रमतः परम् ॥ (पराशर ७६।१९)

यहाँ दाँत उम्रिएको वा नउम्रिएको, चूडाकरण (छेवर) गरेको भए त्यस्ता बालकको निधन भए दाह संस्कार (अन्तिम संस्कार) गर्नुपर्ने र तीनदिन जुठो (आशौच बानुपर्दछ । यही नै जन्मदेखि चूडाकरणसम्म (छेवर नहुँदासम्म स्नान गरेर आशौच समाप्ति हुने वा एक दिन एक रात मात्र जुठो बानुपर्ने उल्लेख गरिएको पाइन्छ । छेवर गरेको तर व्रतबन्ध नगरेको भए ३ रात व्रतबन्ध भएपछि भने दशैँ दिन जुठो लाग्छ अर्थात् तिनको दशैँ दिन आशौच बार्नुपर्दछ ।

७. आशौचमा कर्म

आशौच बारेको समयमा अपवित्र हुने भएकाले त्यस बेला गरेका देवकर्म र पितृकर्मको फल प्राप्त हुँदैन । त्यसैले यी कर्म पनि गरिँदैनन् । तर, त्यस्तो आशौच बारेको समयमा पनि आशौच सम्बन्धी कर्म पिण्डदानादि दशगात्र कर्म भने अनिवार्य गर्नुपर्दछ । आशौच सम्बन्धी पिण्डदान आदि कर्म नगरेमा प्रत्यवाय (दोष) लाग्दछ । भनिएको पनि छ : -

पिण्डोदकदानादिविधेः अध्ययनादिपर्युदासस्य च निमित्तिभूतः पुरुषगतः कश्चनातिशयः आशौचः कथ्यते'

(याज्ञवल्क्य) अध्ययन आदि गरिएका अन्य किसिमका धार्मिक कर्ममा आशौचले प्रतिबन्ध लगाए पनि पिण्डदान र जलाञ्जलि दिने कर्म चाहिँ गर्नुपर्दछ ।

८. सपिण्डीलाई आशौच

सपिण्डी भनेको मूलपुरुषबाट सात पुस्ताभित्रका व्यक्तिहरू हुन् । श्राद्ध गर्दा श्राद्धकर्ताले पिता, पितामह र प्रपितामह यी तीन पुस्तालाई पिण्ड र जलाञ्जली दिन्छ । त्यसपछिका तीन पुस्तालाई

हातमा लागेका अवशिष्ट, (पायसका सिता) पिण्डशेषलाई कुशका टुक्राले पुछेर बाँकी तीन पुस्तालाई तृप्ति होस् भनेर प्रदान गर्दछ । यसरी पिण्डसँग श्राद्धकर्तासहितका सात पुस्ता गाँसिन्छन् । तिनै सात पुस्ताभित्रका दाजुभाइ, काका र बडीबाहरू यी सबैलाई नै सपिण्डी भनिन्छ । सपिण्डी भित्रका कसैको निधन भएका सपिण्डी भित्रका सबैलाई दश दिन नै जुठो लाग्दछ । यस विषयमा मनुले भनेका छन् :

दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते । (मनुस्मृति)

निर्णयसिन्धुकारले पनि भनेका छन् :

सर्वेषमेव वर्णानां सूतके मृतके तथा । दशाहाच्छुद्धिरेतेषामितिशातातपोऽब्रवीत् । (निर्णय सिन्धु १०८७)
लोपभाजा चतुर्थाद्या पिण्डाद्यः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सपिण्डः सप्तपौरुषम् ॥

यसै गरी आठदेखि दश पुस्तासम्मलाई परिवारका सदस्यलाई समानोदक (सोदक) मानिन्छ । ११ देखि १६ पुस्तासम्मका पारिवारिक सदस्यलाई सकुल्य भनिन्छ । सोह्र पुस्ताभन्दा माथिका सबै बन्धुलाई सगोत्री अर्थात् समान गोत्र भएका बन्धु वा दाजुभाइ मानिन्छ । सकुल्यलाई नै सोदक वा समानोदक पनि भनिन्छ । सकुल्यमा जुठो परे तिनलाई पूर्ण आशौच तीन दिनमात्र लाग्छ ।

९. उमेर र संस्कारका आधारमा आशौच

उमेर र संस्कारका आधारमा पनि आशौच कम वा बढी बानुपर्ने शास्त्रकारहरूको मत देखिन्छ । आशौच पूर्णकालीन र अल्पकालीन हुन्छ । संस्कार नभएका कम उमेरका बालकको निधन भएमा अल्पकालीन आशौच मात्र बानुपर्ने बताइएको छ ।

भनिएको पनि छ :

त्रिरात्रं दशरात्रं वा शावमाशौचमिष्यते । ऊनद्विवर्षमुभयोः सूतकं मातुरेव हि ॥ (याज्ञवल्क्य ३.१८)

याज्ञवल्क्य मुनिका विचारमा मृत्युजन्य आशौच तीन रात र दश रात मात्र हुन्छ । संस्कार गरेको जनको मृत्यु भएमा दुई वर्ष भन्दा मुनिका र माथिकामा आशौच फरक फरक हुन्छ । संस्कार गरिएका मानिसको मृत्यु भएका सपिण्डी भित्रका दाजुभाइलाई दश दिन नै जुठो लाग्छ । यसलाई पूर्ण आशौच मानिएको छ । संस्कार नभएकाको निधनमा भने तीन रात मात्र जुठो बानुपर्ने तथा दुई वर्षभन्दा कम उमेरका शिशुको निधन भएका आमालाई मात्र तीन रात जुठो लाग्ने अरुले स्नान गरेर शुद्ध हुन सकिने उल्लेख गरिएको छ । यसै गरी जन्मबाट हुने अशौच (जननाशौच) पनि सपिण्डीहरूलाई दशै दिन लाग्छ । याज्ञवल्क्य मुनिको नियम सबै वर्णका लागि समान मानिएको छ ।

उमेर र संस्कार अनुसार पनि जुठो धेरै दिन वा थोरै दिन बानुपर्ने हुन्छ । चूडाकरण संस्कारको समय भएको तर यज्ञोपवीत संस्कार (व्रतबन्ध) नगरेको बालकको मरण भएमा ३ दिन जुठो लाग्छ । यस्ता बालकहरूको मरणाशौच वार्दा दशगात्र क्रिया गर्दा पहिलो दिन तीन पिण्ड दिने दास्रो दिन ४ पिण्ड दिने र तेस्रो दिन ३ पिण्ड दिएर दशगात्रका १० पिण्डदान गर्नुपर्ने विधिको उल्लेख निर्णयसिन्धुमा गरिएको देखिन्छ । त्यहाँ भनिएको छ :

प्रथमे दिवसे देयस्त्रयःपिण्डाः समाहितैः । द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसञ्चयनं तथा ।

त्रीन् तु दद्यात्तृतीयेऽहिन वस्त्रादि क्षालयेत्ततः ॥ (निर्णय सिन्धु १०८१)

यसरी शास्त्रले आशौच तीन दिन बारे पनि पिण्ड चाहिँ ती बारिएका तिनै दिनमा दशगात्रका १० वटै प्रदान गर्ने विधिको उल्लेख गरेको देखिन्छ ।

विवाह सम्बन्धी वाग्दान हुनुभन्दा पहिले नै कन्याको मृत्यु भएमा तीन पुस्ताभित्रका सपिण्डीलाई १ दिन जुठो लाग्छ । आमाबुबालाई तीन दिन लाग्छ र अन्य बन्धुहरूलाई स्नान गरे शुद्ध हुन्छ । यहाँ कन्याको संस्कार नभएको हुनाले ३ दिन मात्र (कम मात्र) जुठो लागेको हो । विवाह भइसकेकी छोरी पनि बुबाआमा र दाजुभाइ, सौतेनी आमालाई ३ दिन जुठो लाग्छ । काका काकी, बढीबा, बढीआमालाई एक अहोरात्र र सपिण्डी बन्धुलाई एक दिन मात्र जुठो लाग्छ । यहाँ विवाहमा छोरीको गोत्र ज्वाइँका गोत्रमा परिवर्तन भएका कारणले गर्दा ३ दिन मात्र जुठो लग्ने (कम मात्र) कुरा उल्लेख भएको हो ।

कन्यायाः वर्षत्रयानन्तरं वाग्दानात् प्राक् मरणे त्रिपुरुषसपिण्डानामेकाहःमातापित्रोस्तु त्रिरात्रम् ।

(धर्म सिन्धु ६८१) ।

दत्तानारी पितुर्गोहे प्रधाने सूयते यदा । म्रियते वा तदा तस्याः पिताशुध्येत्त्रिभिर्दिनैः ॥ (निर्णय सिन्धु १०९३)
विवाहोत्तर कन्यायाः पितुर्गोहे मरणे मातापित्रोः सापत्नमातुः सोदरः भ्रातुश्च त्रिरात्रम् । पितृव्यादीनां तद्गृहवर्तिनामेकाहः । (धर्म सिन्धु ६८२)

यस्तो मरणाशौच संस्कार भइसकेकाको वयस्कहरूको हो भने सपिण्डी अर्थात् सात पुस्ताभित्रका बन्धुलाई १० दिन, ८-१० पुस्ता भित्रका सकुल्य बन्धुलाई ३ दिन, १४ पुस्ताभन्दा माथिका २१ पुस्ता सम्मका समानोदक वा सोदकीलाई एक दिन एक रात (अहोरात्र) तथा २१ पुस्ताभन्दा परका बन्धुलाई १ दिन मात्र लाग्ने कुरा धेरै स्मृतिहरूमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । सगोत्री बन्धुहरू जो अन्य थरका पनि हुन सक्छन्, उनको समेत १ दिन जुठो लाग्छ । सगोत्री बन्धुहरू वा अन्य गोत्रका जोसुकैको पनि मलामी गएपछि एक छाक जुठो सबैलाई लाग्छ ।

१०. वर्णका आधारमा आशौच

पराशर ऋषिले वर्ण व्यवस्थाअनुसार आशौच दिन पनि अलगअलग हुने कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले ब्राह्मणलाई १० दिन, क्षत्रियलाई १२ दिन र वैश्यलाई १५ दिन र शूद्रलाई ३० दिन आशौच लाग्ने बताएका छन् । तर, अहिलेको समयमा कलियुगमा सबै वर्णलाई १० दिन आशौच लाग्ने अन्य मत पनि रहेको देखिन्छ । त्यसैले वर्तमान समयमा सबै वर्णका मानिसहरूले समान १० दिन आशौच बार्ने चलन समाजमा चलिआएको पाइन्छ ।

जातौ विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः । वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति । (पराशरस्मृति ३।४)
याज्ञवल्क्यले पनि भनेका छन् :

क्षत्रस्य द्वादशाहनि विशः पञ्चदशैव तु । त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य तदर्धं न्यावर्तिनः ॥ (याज्ञ. स्मृति ३।२२)

यसरी याज्ञवल्क्य एवं पराशर दुवै मुनिहरूले वर्णव्यवस्था अनुसार ब्राह्मणलाई १०, क्षत्रियलाई १२ दिन र वैश्यलाई १५ दिन र शूद्रलाई ३० दिन मरणाशौच लाग्ने कुरा स्पष्टसँग उल्लेख गरेको भए पनि नेपाली समाजमा यस्तो प्रचलन रहेको भेटिँदैन । यहाँ सबै वर्णले समान १० दिन नै जुठो बार्ने प्रचलन रहेको देखिन्छ । जुठो बार्ने सम्बन्धी मुनिहरूको विचारमा जुठो बार्ने आधार वर्णलाई लिएको पाइन्छ ।

११. आशौचमा केश मुण्डन

जुठो सपिण्डीभिन्न जुठो परेमा सपिण्डी जोडिने सबैले कपाल मुण्डन गर्नुपर्ने विधान पाइन्छ । दक्षिणदेशीय परम्परामा चाहिँ अन्तिम संस्कार गरेकै दिन कपाल काट्ने विधिको वा चलनको उल्लेख गरिएको देखिन्छ भने उत्तरदेशीय विधि वा चलनमा चाहिँ दशौं दिनमा मात्र कपाल काट्ने विधिको उल्लेख पाइन्छ । नेपाल भारतवर्षको उत्तरमा पर्ने भएकाले यहाँ दशौं दिनमा भाइ, बन्धु जम्मा भएर कपाल खौरने प्रचलन रहेको छ । यसै गरी कपाल खौरने विषयमा पनि मृतकभन्दा नातामा जेठा (ठूला- बाबु, काका, बडीबा, हजुरबा,) लाई मुण्डन अनिवार्य छैन, चाहे गर्न र नगर्न पनि सक्छन् तर मृतकभन्दा कान्छा सपिण्डी भित्रका बन्धुले कपाल खौरनुपर्छ । यो नियम पनि आमाबुबा दुवैजना जीवित हुनेलाई अनिवार्य छैन । भनिएको पनि छ :

प्रेतादल्पवयस्कानामेव मुण्डनविधिर्नाधिक वयस्कानामिति । (आशौच पञ्जिका १२)

यसरी शास्त्रहरूमा मुण्डन पनि आमाबुबा जीवित हुने बन्धु र मृतकभन्दा नातामा जेठालाई अनिवार्य नगरी ऐच्छिक बताएको देखिन्छ । यहाँ माथि उल्लिखित आशौच सबै सपिण्डी र सगोत्री बन्धुहरूको आशौचका विषयमा मात्र हो ।

१२. सपिण्डी बाहेकमा आशौच

सपिण्डी र सगोत्री बन्धुहरूको मात्र होइन, आशौच त अन्य असगोत्रका बन्धुहरूको पनि लाग्छ । गुरु, शिष्य र बन्धुत्रयको आशौच बानुपर्ने कुरा शास्त्रहरूमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । बन्धु त्रय भनेका आत्मबन्धु, पितृबन्धु र मातृबन्धु हुन् । आत्मबन्धु आफ्नी फुपू, सानिमा, मामा, र तिनका छोराहरू हुन् । पितृबन्धु भनेका पिताका फुपू, सानिमा, मामा र तिनका सन्तति हुन् । मातृबन्धु भनेका आमाका फुपू, सानिमा, ठूली आमा, मामा र उनका सन्ततिहरू हुन् । यी सबै बन्धुत्रय मानिन्छन् । ती सबैको जुठो लाग्छ र वार्नुपर्दछ ।

आत्मपितृष्वसुः पुत्राः आत्ममातृष्वसुः सुताः । आत्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः आत्मबान्धवाः ।

पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः । पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ।

मातुः पितृष्वसुः पुत्राः मातुर्मातृष्वसुः सुताः । मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः मातृबान्धवाः ॥ (धर्मसिन्धुः ६८५)

त्यस्तै शिष्य, उपाध्याय, आचार्य, आचार्यपत्नी, आदिको पनि अल्प आशौच अर्थात् एक रात लाग्दछ । औरस पुत्रबाहेक अन्य पुत्र तथा पोइल गएकी पत्नीको र देशका राजाको एक दिन आशौच लाग्छ । भनिएको छ :

अनौरसेसु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च । निवास राजनि प्रेते तदह शुद्धिकारणम् ॥ (याज्ञवल्क्य ३२५)
स्मृतिहरूमा १२ किसिमका पुत्रहरूको उल्लेख गरिएको पाइन्छ । सवर्णकी विधिपूर्वक विवाहिता पत्नीका गर्भबाट उत्पन्न पुत्रलाई औरस पुत्र भनिन्छ । त्यस्तै असगोत्रको आशौचमा सानिमा, ठूली आमा, मामा, विवाहिता छोरी, सासू, ससुरा, गुरु यज्ञाचार्यहरूको आशौच तीन दिन लाग्दछ ।

मातृस्वसुः मातुलयोः श्वसूश्वसुरयोर्गुरौ । ऋत्विजि चोपरते त्रिरात्रमिति ॥ (वीरमित्रोदय २५)

यसरी असगोत्रका बन्धुबान्धवको जुठो तीन दिन मात्र लाग्छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ । यो नियम जुठो परेका घरभन्दा पर वा टाढा रहेर बार्नुपर्दालाई मात्र हो । जुठो परेकै घरको अन्न खाने र सँगै बस्ने गरे त्यही घरकालाई भै यिनलाई पनि १० दिन नै जुठो लाग्ने कुरा शास्त्रमा बताइएको छ । विवाहिता छोरीको विवाहमा गोत्र परिवर्तन गरिएका हुनाले उनलाई आमाबुबाको र मावलका हजुरबा हजुर आमाको मामा, माइजूको आफ्नै घरमा बसेर आशौच बार्दा ३ अहोरात्र बार्नुपर्ने कुरा शास्त्रमा उल्लेख गरिएको देखिन्छ । आजभोलि नेपाली समाजमा छोरा बुहारीले भै छोरीले पनि पिताकै घरमा बसेर पूरा १० दिन जुठो बार्ने प्रचलन रहेको पाइन्छ । यो त्यही आशौच परेका घरमा बस्ने र त्यही घरको अन्नको भोजन गर्ने भएकाले छोरीले दशैँ दिन बार्नु युक्तिसङ्गत नै देखिन्छ । भनिएको पनि छ यद्यन्मत्ति तेषां तु दशाहेनैव शुध्यति । दत्तानारी पितुर्गहे सूयते म्रियतेऽथवा ।

बैजिकादभिसम्बन्धादनुरुध्याहर्त्रयम् त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान् यमः ॥ (निर्णय सिन्धु, पृ. १०९५)

यसरी यहाँ माथिबाट क्रमशः विवेचना गरिएको सपिण्डी, सकुल्य, र सगोत्रीहरूको तथा असगोत्रका बन्धु त्रयको पनि सबैलाई जुठो (आशौच) अनिवार्य लाग्ने भएकाले कुलोचित परम्पराअनुसार सबैले बानुपर्दछ । यसरी बानुपर्ने कर्तव्यभित्रको जुठो मृतकको उमेर, संस्कार, नाता, स्थान, समय आदिलाई आधार मानेर जुठो बार्ने नियमहरू विकसित र व्यवस्थित भएका देखिन्छन् । मुख्य रूपमा माथि पूर्ण आशौच १० दिनको र अल्पाशौच ३ दिनको वा त्यसभन्दा कमको वर्णन गरिएको छ । यसरी बानुपर्ने पूर्ण वा अल्प आशौच पनि ठाउँ, अवस्था तथा समय हेरेर फरक फरक हुन्छ । आफ्नो घरमा, गाउँमा, अलि पर स्वदेशमा, जहाँ भए पनि सुने पनि जुठो लग्छ र बार्नुपर्छ । यसले सबैको कल्याण गर्दछ । विदेशमा धेरै टाढा भएमा घर आएपछि अरुको भए एक दिन बारेर स्नान गरेपछि शुद्धि हुन्छ भने आमाबुबाको चाहिँ त्यसरी सकिँदैन पूरे दश दिन नै बार्नुपर्छ भन्ने शास्त्रीय नियम र लोकपरम्परा रहेको छ ।

१३. मलामीलाई आशौच

सपिण्डी, सगोत्री, बन्धुत्रय केहीमा नपरे पनि गाउँबासी, छरछिमेक सबैलाई आशौच लाग्दछ । मलामीले शव छुने बोक्ने गरेको भए वा मृतक आफ्नो सहयोगी र उपकारक भए ३ दिन जुठो बार्नुपर्दछ । मलामी गएको तर शव छुने बोक्ने नगरेको भए उसलाई कपडैसँग स्नान गरी (सचैल स्नान) गरी आगो छोएर घिउ चाटेपछि शुद्धि हुने वचन शास्त्रमा पाइन्छ । यस विषयमा प्रकाश पाउँ मनुले भनेका छन् :

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रोनिहृत्य बन्धुवत् । विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुरापतांश्च बान्धवान् ।

अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव च । स्नात्वा सचैलः स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राशय शुचिर्भवेत् ॥ (मनुस्मृति १०१-१०३)

१४. आशौच नलाग्ने

स्मृति ग्रन्थहरूमा आशौच लाग्ने विषयमा मात्र होइन आशौच नलाग्ने विषयमा पनि प्रकाश पारिएको पाइन्छ । कतिपय अवस्थामा मृतकका आफ्नै दोषका कारणले पनि आशौच बार्नु पर्दैन । शास्त्रको आज्ञा नभएका कर्म गरेर मरेका तथा शास्त्रीय मर्यादा विपरीतका काम गरेका तथा शस्त्र, आगो, पानी, ढुंगा, भीर, विष, डोरी आदि दुरूपयोग गरी आत्महत्या गरी जीवन त्याग गर्नेको पनि जुठो बार्नु पर्दैन भनिएको छ ।

शस्त्राग्निविषजलपाषाणभृगुपातनशनादिभिर्बुद्धिपूर्वकं स्वेच्छयात्मघातकानां नाशौचम् । (धर्मसिन्धु ७०५)

लोकमा चाहिँ यसरी मरेका परिवारका सदस्यलाई जे जस्तो भए पनि सदगति प्राप्त होस् भन्ने परोपकारी भावनाले परिवारका सदस्यहरूले जुठो बार्ने र सबै क्रियाकर्म गरिदिने गरेको पाइन्छ । यसरी काजक्रिया गरिदिनु मानवीय दृष्टिले उचित र मर्यादापूर्ण पनि देखिन्छ । महापातकी आदि ठूला पाप गर्ने तथा जसको जुठो बार्न नहुने हो वा नलाग्ने हो त्यस्ता अरू पनि थुप्रै कारणहरू शास्त्रमा उल्लेख गरिएका पाइन्छन् । यहाँ संक्षेपमा मात्र तिनको चर्चा गरिएको हो ।

१५. निष्कर्ष

जन्म हुँदा, मृत्यु हुँदा परिवारमा आइपर्ने मानसिक शोक वा विकार नै आशौच हो । आशौच त्यही मानसिक विकारको निवारणका लागि बार्नुपर्ने कुरा शास्त्रले निर्दिष्ट गरेको पाइन्छ । सबैको आशौच सबैलाई समान रूपमा लाग्दैन । सपिण्डी भित्रका बन्धु र समानोदक ८ देखि १२ पुस्ता भित्रकालाई तथा सगोत्री बन्धुहरूलाई भिन्नाभिन्नै मात्रामा आशौच लाग्छ र त्यसरी नै सबैले नरनाताअनुसार भिन्नाभिन्नै परिमाणमा बार्नुपर्दछ । सगोत्री बाहिरका असगोत्र बन्धुहरू बाबु र आमा पटिका नातागोताले तथा विवाहिता छोरीले बार्नुपर्ने आशौचको परिमाण पनि भिन्नै रहेको पाइन्छ । मलामीलाई पनि एक दिन वा सचैल स्नान (वस्त्रसहित नुहाउने काम) नगरुन्जेल जुठो लाग्ने कुरा यहाँ स्पष्ट पारिएको छ । यसरी नेपाली समाजमा आशौच बार्ने परम्परा शास्त्रविधिमा आधारित रहेको देखिन्छ । यदा कदा कहिले कसको कति बार्ने भन्ने विषयमा जनमानसमा अन्यौल हुने गरेको पाइन्छ । यसको निवारणका लागि केही कृतिहरू पनि 'जुठो सूतक निर्णय' आदि पुस्तकहरू पनि प्रकाशित भएका छन् । यहाँहरूले त्यसबाट सहयोग लिएर निश्चय गर्न सक्नुहुनेछ । जुठो बार्ने विषयमा प्रस्तुत आलेखमा शास्त्रीय वचनहरूको प्रमाण उल्लेखसहित विवेचना गरिएको छ । जुठो बार्ने सम्बन्धमा जुठो खप्टिने, जुठो बार्दा गर्न हुने, नहुने आचरण आदि थुप्रै विषय यस प्रसङ्गमा चर्चायोग्य रहे पनि यस संक्षिप्त लेखमा केवल आशौच वा जुठो कसको कति लाग्छ भन्ने विषयमा मात्र प्रकाश पारिएको छ । अस्तु ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

उपाध्याय, श्रीकण्ठ (२०३२), संस्कार विधि, (सम्पा.) दिल्ली : माधव पुस्तकालय ।

गौतम, रामचन्द्र (२०५३), *आशौच विवेचन*, दाङ : महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय ।

जीवानन्द, (२००८), *वीरमित्रोदय शुद्धिप्रकाश*, (सं.) वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सिरिज ।

ढकाल, वेणीमाधव (सम्पादक तथा अनुवादक), (वि.सं.२०७१), *निर्णय सिन्धु*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

पराशर (सन् १९८३), *पराशरस्मृति*, (सम्पा.) वाराणसी : ठाकुरदास एण्ड बुक सेलर सन्स ।

मनु (२०५७), *मनुस्मृति*, (सम्पा..गोपाल शास्त्री नेने), वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

याज्ञवल्क्य (२०५०), *याज्ञवल्क्य स्मृति*, (सम्पा..) वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

हरिश्चन्द्र, (सन् १९९३), *धर्मसिन्धु*, बम्बई : खेमराज श्रीकृष्णदास ।